

UMUMIY O`RTA TA`LIM MUASSASALARIDA TASHKIL ETILADIGAN O`QUV-TARBIYAVIY JARAYONLAR VA O`QUV TARBIYAVIY TIZIM

Xasanov Botirali Sheraliyevich

O`zbekiston Respublikasi Oriental Universiteti

Ta`lim menejmenti yo`nalishi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy o`rta ta`lim muassasalarida tashkil etiladigan o`quv – tarbiyaviy jarayonlar va o`quv tarbiyaviy tizim haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Umumiy o`rta ta`lim muassasa, tadqiqot, o`quv tarbiya, kommunikativlik, takomillashtirish.

O`quv tarbiyaviy jarayon tushunchasi ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin qilinsada, mazkur jarayon ta'lim-tarbiya jarayoni sifatida shaxsning kamol topishida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u bir avlodning ijtimoiy tajribasini keyingi avlodlar tomonidan o'rganilishi va o'zlashtirilishi hamda ularning o'rganganlarini amaliyotga tatbiq etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratib beradi.

Tadqiqotchilar V.A.Slastenin va A.I.Mishenkolarning ta'kidlashicha, o`quv tarbiya jarayon - bu ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarga yo'naltirilgan va maxsus tashkil etilgan ustozlar va tarbiyalanuvchilarning o'zaro tasir jarayonidir. Ustozlar va tarbiyalanuvchilar subyekt sifatida o`quv tarbiya jarayonning asosiy komponentlari hisoblanadi .

P.I.Obrazsov va V.M.Kosuxinlar o`quv tarbiya jarayonning o'ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida uning yaxlitligini ajratib ko'rsatgan holda, quyidagilarni o`quv tarbiya jarayon komponentlari sifatida keltiradi: ta'lim mazmuni va o'quv materiallarini loyihalashtirish va o'zlashtirish jarayonlari; ta'lim mazmunini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishni ta'minlash maqsadida tashkil etiladigan ta'lim jarayoni; o'qituvchi va o`quvchilarning o'zaro ta'siri natijasida vujudga keluvchi rivojlanish jarayoni; o'quvchi va o'qituvchilarning shaxsiy munosabatlar darajasidagi o'zaro ta'sir jarayoni (norasmiy muloqot jarayoni); ta'lim mazmunini o'quvchilar tomonidan bevosita o'qituvchining ishtirokisiz o'zlashtirish jarayoni (mustaqil ta'lim va o'zini-o'zi tarbiya).

Ushbu tadqiqotchilar ta'lim, rivojlanish, muloqot, mustaqil ta'lim va o'zini-o'zi tarbiya jarayonlarini yaxlit o`quv tarbiya jarayonning tarkibiy qismlari sifatida ajratib ko'rsatadilar.

Umumiy o`rta ta'lim tizimida tashkil etiluvchi o`quv tarbiya jarayonda subyektlarning ichki imkoniyatlarini harakatga keltiruvchi, tushunchalarini mustaqil ravishda rivojlantirishga ko'maklashuvchi, o`quv tarbiyaning "tarbiya"- "o'zini-o'zi tarbiya", "ma'lumot"- "mustaqil ma'lumot", "ta'lim"- "mustaqil ta'lim", "rivojlanish" va "tarbiyaviy munosabatlar" tushunchalari bir-birini to'ldiruvchi hamda bir-birini ta'minlovchisi sifatida shaxsning rivojlanishi hamda shaxsiy qobiliyatlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Shunday ekan, shaxsning rivojlanishida uning mustaqil faoliyati, ya'ni mustaqil ta'lim va mustaqil ma'lumotlar olishi hamda o'zini-

o'zi tarbiyalashi muhim ahamiyatga ega ekanligini hamda umumiy o`rta ta'lim tizimining o`quv tarbiya jarayonlarida ta'lim oluvchi shaxsini rivojlantirishning asosi sifatida ta'lim - mustaqil ta'lim, tarbiya - o'zini-o'zi tarbiya, ma'lumot - mustaqil ma'lumot, rivojlanish va tarbiyaviy munosabatlar jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda ularni yaxlit o`quv tarbiya jarayonning tarkibiy qismlari sifatida ajratib ko'rsatish mumkin.

Umumiy o`rta ta'lim tizimida tashkil etiladigan va boshqariladigan o`quv tarbiya jarayonlarning asosiy komponenti sifatida ta'lim oluvchi shaxsining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etuvchi ta'lim - mustaqil ta'lim, tarbiya - o'zini-o'zi tarbiya, ma'lumot - mustaqil ma'lumot, rivojlanish va tarbiyaviy munosabatlar jarayonlari bilan bir qatorda, oila, manalla, ta'lim muassasasi va tengdoshlari o'rtasida vujudga keluvchi o'zaro ta'sir jarayonini ham inobatga olish zarur

O'zaro ta'sir - bu inson faolligining ko'rinishi sifatida, muloqotning interfaol shakli va individ faoliyatining ma'lum bir turi sifatida mustaqil ahamiyat kasb etuvchi jarayon. O'zaro ta'sir jarayonida muloqot vujudga keladi va bunda inson o'zini-o'zi anglaydi, o'z ehtiyojini, shaxsiy hayotiy tushunchalarini, faolligini namoyon etadi. Buning uchun inson o'zining qaysi tizimga va qaysi jamiyatga xosligini anglashi zarur. O'zaro ta'sir jarayonida ishtirok etayotgan inson nafaqat o'zini va shaxsiy xususiyatlarini, balki aniq holatni, vaziyatni ham o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi, bunda o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi subyektlarning rivojlanishi amalga oshadi, shuningdek, o'zaro ta'sir jarayoni ham rivojlanadi.

A.A.Bodalyovning fikricha, insonlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir inson psixologiyasi va shaxsiy xususiyatlarini rivojlanishining eng asosiy omili bo'lib, mazkur jarayon ishtirokchilarining o'zaro teng harakatlari shaxslararo aloqalarning vujudga kelish sharti hisoblanadi¹.

Mening fikrimcha, umumiy o`rta ta'lim tizimida tashkil etiladigan va boshqariladigan o`quv tarbiya jarayonlarning komponenti sifatida quyidagilarni inobatga olish zarur:

- subyektning faolligi va tashabbuskorligining rivojlanishi; shaxsning psixologik xususiyatlarining o'zgarishi; ma'naviy va madaniy tushunchalarning rivojlanishi; o'zini-o'zi anglashi va o'zini-o'zi baholash ko'nikmalarining rivojlanishi;

1. kasbiy kompetentlik darajasini ortishi;

2. hamkorlikdagi faoliyatni vujudga kelishi va unda axborotlar almashinuvi natijasida kasbiy faoliyatga psixologik moslashuvni vujudga kelishi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslangan holda umumiy o`rta ta'lim tizimida ta'lim oluvchilar uchun tashkil etiladigan amaliy mashg'ulot, to'garak mashg'ulotlari, ekskursiya, davra suhbatlari, uchrashuvlar, fanlar bo'yicha tashkil etiladigan musobaqa va tanlovlar, san'at festivallari, konferensiya va boshqa turli yo'nalishlardagi tadbirlar (pedagogik tahlil, o'zaro dars kuzatish, ustoz-shogird tizini, maslahatlar)ni, o'quvchi, talaba va o'qituvchilarning o'zlari tomonidan amalga oshiriladigan mustaqil ta'lim, o'zini-o'zi tarbiya, mustaqil ma'lumot, mustaqil ishlarni shuningdek shaxslararo munosabatlar jarayonida bevosita vujudga keluvchi tarbiyaviy munosabatlar

jarayonini hamda pedagogik tajriba sinov va pedagogik amaliyot jarayonlarini umumiy o`rta ta'lim tizimida tashkil etiladigan o`quv tarbiya jarayonlar deb aytishimiz mumkin.

Mazkur jarayonlarning maqsadi, yo'nalishi, mazmuni mohiyati va ahamiyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak ularning o'zaro aloqadorligi va bog'liqligini, ya'ni ularda umumiy o`rta ta'lim tizimiga xos xususiyatlar mavjudligini ko'rishimiz mumkin, chunki o`quv tarbiya jarayonlar deb atalayotgan soddadan murakkabga qarab davom etayotgan jarayonlarning ixtiyoriy birining o'zgarishi ikkinchisi, uchinchisi va boshqalarining o'zgarishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Tadqiqotlarda "tizim" tushunchasi juda keng qo'llaniladi, masalan, ta'lim tizimi, tarbiya tizimi, ta'lim- tarbiya jarayonini tashkil etish shakllari va metodlari tizimi va hokazo.

Tadqiqotchi M.U.Dexqanovanning ta'kidlashicha, tizim - ma'lum bir ketma-ketlikda tartiblangan, nisbatan mustaqil mantiqan o'zaro uzviy bog'langan va birgalikda umumiy funksiyaviy bajaruvchi elementlar majmuidir.

N.A.Muslimovning ta'kidlashicha, tizimlilik butun olamning umumiy xususiyatidir. Tabiat, jamiyat, inson faoliyati va fikrlashidagi tizimlilik bunga misol bo'la oladi. Ushbu umumiy xususiyatdan kelib chiqib. "tizimlilik" tushunchasini jarayonlar va borliqdagi hodisalarning tizim hosil qila olishi, tizimning mavjudligi, moddiy dunyoning hamda uni bilish shakllarining va demak, pedagogik faoliyatning ham tizimli qurilishga ega ekanligi to'g'risida xulosa chiqarish mumkin.

N.V.Kuzminaning ta'kidlashicha, ijtimoiy tizimning turlaridan biri hisoblangan o`quv tarbiya tizim - insonlarga va yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish, ta'lim jarayonini tashkil etish maqsadlariga xizmat qiluvchi turli strukturaviy va funksional bog'liq bo'lgan komponentlar majmuidan iboratdir.

Bizning fikrimizcha, o`quv tarbiya tizim umumiy maqsadlar yo`nalishida, funksional vazifalarni amalga oshirish va boshqarishda tashqi muhit bilan o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi, alohida xususiyatlarga ega bo'lgan o'zaro bog'liq qismlarning yaxlit holda vujudga kelishidir.

Shunday qilib, o`quv tarbiya tizim ta'lim muassasasining maqsadi, vazifasi, ta'lim muassasasi tomonidan tanlangan model, strategiyalari orqali tavsiflanadi. O`quv tarbiya tizim belgilangan maqsad yo'nalishida, umumiy o`rta ta'lim tizimi subyektlari faoliyatini muvofiqlashtirish, funksional vazifalarini amalga oshirish va boshqarishda tashqi muhit bilan o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi, alohida xususiyatlarqa ega bo'lgan o'zaro bog'liq qismlarning yaxlit holda vujudga kelishidir.

Demak, umumiy o`rta ta'lim tizimidagi o`quv tarbiya jarayonlarni o'zaro bog'liqligi va aloqadorligini inobatga olgan holda yaxlit o`quv tarbiyaviy tizim deb hisoblasak, ularni tashkil etish va boshqarish ham tizimli xususiyatga ega bo'lishi kerak. O`quv tarbiya tizimning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishga tizimli yondashuvning mazmun va mohiyati quyidagi tamoyillar asosida ko'rsatishimiz mumkin

3. o'zaro bog'liqlik – umumiy o`rta ta'lim tizimida tashkil etiladigan va boshqariladigan o`quv tarbiya jarayonlar alohida bir tizim sifatida va yuqori tartibli yaxlit o`quv tarbiya tizimning tashkil etuvchi komponenti sifatida mavjudligi,

4. kommunikativlik – o`quv tarbiya tizimning tashqi muhit va boshqa tizimlar bilan o`zaro ta`sir etish xususiyatlariga ega ekanligi.

Umumiy o`rta ta`lim tizimida o`quv tarbiya jarayonlarni tashkil etish va boshqarish yo`nalishidagi muammolarning ko`pqirraliligi va murakkabligi, nafaqat o`quv tarbiya jarayonlarni tashkil etish va boshqarishni sifat jihatdan o`zgartirishni nazarda tutadi, balki uning mazmunini takomillashtirish zaruriyatini ham belgilaydi.

Umumiy o`rta ta`lim tizimi oldiga qo`yilgan maqsadlarga erishishga qaratilgan, oldindan loyihalashtirilgan hamda mavjud imkoniyatlar va ilmiy-pedagogik salohiyat darajasida tashkil etiladigan o`quv tarbiya jarayonlar asosiy (ta`lim- tarbiyaviy) va yordamchi (ta`minlovchi va shart-sharoitlar yaratuvchi) jarayonlarni o`z ichiga oladi.

Umumiy o`rta ta`lim tizimida tashkil etiladigan va boshqariladigan o`quv tarbiya jarayonlarni rivojlantirish asosiy (talim-tarbiyaviy) va yordamchi (ta`minlovchi va shart-sharoitlar yaratuvchi) jarayonlar ishtirokchilarning faoliyatlari bilan bog`liq holda, ilmiy-pedagogik salohiyatni boyitish, imkoniyatlarni kengaytirish asosida yanada yangi sifatlarga, yuqori va samarali natijalarga erishishga yo`naltirilgan va uning samaradorligini oshirishga qaratilgan bo`lib, ulardan foydalanishda samaradorlikka erishish va rivojlantirish uchun odatda belgilangan mezonlarni almashtirish, asosiy va yordamchi jarayonlarni yoki mazkur jarayonlar ishtirokchilarining faoliyatini takomillashtirish zarur bo`ladi.

Umumiy o`rta ta`lim tizimida o`quv tarbiya jarayonlar bir butun organizm sifatida ichki o`zgarishlarga asosan rivojlanadi va o`zaro aloqalar tizimi barqarorlashadi. Turli xil muammolarni hal etish zamonaviy usullar yordamida maqsadga erishishdagi vazifalar amalga oshiriladi, natijalar zamon talablariga moslashadi va o`quv tarbiya tizim samaradorligi ta`minlanadi.

Umumiy o`rta ta`lim tizimida tashkil etiladigan va boshqariladigan o`quv tarbiya jarayonlarning umumiy modelini o`zgartirishda o`qituvchilar va ta`lim oluvchilarning imkoniyatlari, boshlang`ich tushunchalari va ishonchlarga asoslanish kerak, chunki yangilangan model zamonaviy talablar darajasida ta`lim oluvchilarning o`zgaruvchan ta`lim-tarbiyaviy, ma`naviy ehtiyojlarini qondira olishi, ilg`or pedagogik tajribalarni qo`llash hamda ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga zaruriy shart-sharoitlarni yaratib berishi zarur.

Umumiy o`rta ta`lim tizimidagi o`quv tarbiya jarayonlarning umumiy modelini o`zgartirish asosida mazkur jarayon ishtirokchilari uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratish, ularning salohiyatini rivojlantirish va o`quv tarbiya jarayonda subyektiv munosabatlarini qaror toptirish uchun quyidagi asosiy tamoyillarni inobatga olish lozim:

5. umumiy o`rta ta`lim tizimidagi o`quv tarbiya jarayonlarni samarali rivojlantirish yo`llari taxminiy belgilanganda ularning rivojlanishidagi muvaffaqiyatlar subyektlarning qobiliyatlariga, pedagoglarning qulay vaziyatlarni ko`ra olishi va ularni qo`ldan chiqarmasligiga bog`liqligi;

6. tizimli obyekt sifatida umumiy o`rta ta`lim tizimida tashkil etiladigan va boshqariladigan o`quv tarbiya jarayonlarning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun uni tashkil etuvchi barcha komponentlarning rivojlanishi sur`atlarini, subyektlar

munosabatlari va faoliyati integratsiyasini ta'minlash hamda muvofiqlashtirishning zarurligi;

7. umumiy o`rta ta'lim tizimidagi o`quv tarbiya jarayonlarning rivojlanishidagi muvaffaqiyatlar mavjud omillarga asoslangan holda rahbar va o'qituvchilarning keiajakni ko'ra olish hamda rivojlanish imkoniyatlarini oldindan aniqlay olish mahoratlariga bog'liqligi;

8. tashkil etuvchi qismlar va bo'g'inlar bo'yicha aniq belgilangan tartibda (lokal) ta'sir ko'rsatish umumiy o`rta ta'lim tizimida tashkil etiluvchi va boshqariluvchi o`quv tarbiya jarayonlarning samarali rivojlanishida yaxshi natijalarga erishishga asos sifatida xizmat qilishi.

Umumiy o`rta ta'lim tizimida o`quv tarbiya jarayonlarning umumiy modelini o'zgartirishda ularning o'zaro bog'liqligi va aloqadorligini inobatga olish, ya'ni ularning har birining samaradorligi oshiruvchi bir tizim jarayoni samaradorligiga ta'sir ko'rsatishiga alohida e'tibor qaratish zarur.

Mazkur zaruriyatlar umumiy o`rta ta'lim tizimida tashkil etiladigan o`quv tarbiya jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абульханова К.А. Стратегия жизни. –М.: Мисль, 1991.- 299 с.
2. Azizxo'jaeva N.N. O'qituvchl mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi - Toshkent: TDPU, 2000. - 52 b.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. - М. МГУ, 1988. - 415 с.
4. Ahlidinov R.Sh., Nosirova F.A., Rajabova M.R- Maktab boshqaruvida ichki nazorat. - Toshkent: Sharq, 1996. - 15-17-b.
5. Ahlidinov R.Sh. O'zbekiston Respublikasida maktab ta'limi tizimini boshqarish xususiyatlari (nazariy-metodologik jihatlar). - Toshkent: O'zPFITI, 1997 - 25-26-b.
6. Ахлидинов Р.Ш. Социально-педагогические основы управления качеством общего среднего образования.: Автореф. дис, ... д-ра пед. наук. - Ташкент, 2002. - 44 с
7. Безрукова В.С. Педагогика Проективная педагогика - Екатеринбург: Деловая книга, 1996. - 344 с.
8. Березуцкая Ю.П. Подготовка организаторов образования к анализу управленческой деятельности на основе системы мотивационного программно-целевого управления.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Барнаул, 1999.- 18 с.
9. Бодалев А.А. О предмете акмеологии // Психологический журнал. – М1993. - Т 14. - № 5. - С. 73-79.